

Աշոտ Հայկազուն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽԱՉԱՏԱՍԿԻ ԱՍՏԻՃԱՆԱՁԵՎ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔՆԵՐԻ

ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿԻՐ-ԵՐԿԻՆՔ ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ*

Հայ ժողովրդի կողմից սիրված և լայն զարգացում գտած հուշադրական կոթողների (մենհիրներ, վիշապներ, ուրարտական կոթողներ, արտաշեսյան սահմանաքարեր, քառանիստ և կլոր սյունաձև հուշարձաններ և այլն) շարքում առանձնանում են խաչքարերը: 301թ. քրիստոնեությունը Հայաստանում որպես պետական կրոն ընդունելուց հետո խաչը տարբեր դրսևորումներով դառնում է քրիստոնեության խորհրդանշան: Այն պատկերվում է պաշտամունքային կառույցների, հուշադրական կոթողների, կիրառական արվեստի գործերի վրա:

Ըստ Մղ. պատմիչ Ագաթանգեղոսի՝ Գրիգոր Լուսավորչի ջանադրությամբ, պաշտամունքային նպատակով փայտե, մետաղե և ապա քարակերտ «թևավոր» խաչեր՝ տերունական խաչի սուրբ նշաններ են կանգնեցվում Վաղարշապատում նահատակված սրբերի վկայարանների, ավերված մեհյանների տեղերում, գյուղերում, փողոցներում, ճանապարհների կեամաններում և հրապարակներում՝ որպես պահապան և ապավեն¹:

Նոր կրոնի տարածման գործընթացում, քրիստոնեական հավատի հիմնարար գաղափարների ակտիվ քարոզությանը զուգահեռ, կարևորագույն տեղ էր հատկացվում սրբազան (ծիսապաշտամունքային) տարածքի ստեղծմանն ու կազմակերպմանը՝ ի դեմս քրիստոնեական տաճարի ու բացօթյա կոթողի²: Բացօթյա կոթողի գործառույթը, անշուշտ, կրելու էին նախ՝ IV-VIIդդ. քառակող, բազմակող և կլոր սյունաձև կոթողները՝ դրված աստիճանաձև խարխիսների վրա, և ապա՝ VIIդ. կեսերից լայն տարածում գտած խաչքարերը:

Խաչքար-կոթողը մի կողմից՝ հայտարարում և հաստատում էր նոր կրոնի (քրիստոնեության) հաղթանակը հին (հեթանոսական) կրոնի նկատմամբ, մյուս կողմից՝ սրբազործում էր այն տարածքը, որտեղ պիտի կառուցվեր նոր հավատքի տաճարը, և որտեղ պիտի ապրեին նոր հավատքը դավանողները:

Հարկ է նշել, որ մինչ քրիստոնեությունն էլ Հայկական լեռնաշխարհում արդեն կային սրբազան տարածքի գաղափարները, ինչպես նաև «տաճար» և «կոթող» հակադրությունները³:

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

¹ Սաղումյան Ս., Գուգարքի մեմորիալ կոթողները, Եր., 1980, էջ 3:

² Պետրոսյան Հ., Խաչքար, ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Եր., 2008, էջ 10:

³ Նույնը:

Մինչ քրիստոնեական շրջանն էլ այստեղ մեր նախապապերի աշխարհընկալման, փիլիսոփայական պատկերացումների շրջանակներում արդեն հստակ տարբերակվում էին երկիր-երկինք, երկնքին մոտ, դեպի երկնային անսահմանները ձգտող սար-գագաթների (Արարատներ՝ որպես Նոյյան տապանի, մարդկության փրկության սար, Արագած, Նեմրուժ, Բյուրակն լեռներ և այլն), աղբյուրների, գետերի, լճերի (ծով)՝ որպես սրբազան տարածքների մասին հստակ դիրքորոշումներ և համոզմունք, որի արդյունքում այդ վայրերում (սարի գագաթներին, բլուրների բարձրադիր մասերում, քարաժայռերի վրա, գետի ակունքներում, լճերի հարևանությամբ) պիտի կառուցվեին զոհասեղաններ, տաճարներ և պաշտամունքային այլ տիպի կառույցներ:

Այս ավանդույթը փաստորեն շարունակվում է նաև քրիստոնեության շրջանում: «Խարսխաձև ճախարակաձև խարիսխ ոսկի, մեծութեամբ իբրև զմեծն մի բլուր, և ի վերայ նորա սին մի հրեղեն բարձր մինչև յոյժ, և վերայ նորա թակադաղ մի ամպեայ, և խաչն լուսոյ, ի վերայ նորա»⁴: Հայտնի է, որ լույսը (աստվածային էություն) և ոսկին (աստվածային լույս՝ ինչպես կործանարար, այնպես էլ արարչագործ)՝ իբրև մարդու կողմից շրջակա աշխարհը, երկիրն ու երկինքը ճանաչելու, երկրային ու երկնային երևույթները հասկանալու և կառավարելու հենակետային տարրեր, ավելի վաղուց էին հայտնի Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչ մեր նախապապերին⁵: Այնպես որ խաչքարերը՝ որպես հավատո հանգանակներ, նրանց տարած և տարածանք զարդաքանդակներն ու պատկերաքանդակները կրում են նախորդ ժամանակների կուլտուրայի ու մշակույթի ազդեցությունը: Բացի այդ՝ կոթողների հարդարանքում գերիշխողը հայկական ավանդույթներից, նախասիրություններից բխող աշխարհիկ ու կրոնական թեմաներն են⁶:

Նշանակում է, որ խաչքարերի վրա պատկերված խաչ, քառակուսի, շրջանակ, եռանկյունի և այլ երկրաչափական պատկերները, բուսական և կենդանական հորինվածքները պիտի ունենային նախատիպեր և նախնական իմաստներ, մինչ դրանց վերաիմաստավորված կիրառությունները արդեն քրիստոնեական շրջանում:

Մեզ հետաքրքրողը այս դեպքում խաչատուրյան աստիճանաձև հորինվածքն է: Խաչքարի վրա այսպիսի պատկերներ են հայտնվել VII դարից սկսած և հետագայում պարբերաբար կիրառվելով, վերածվել են զարդարիկ տարրերի (հիմնականում շրջանակաձև «Կյանքի ծաղիկների») և աստիճանաբար կորցրել իրենց նախնական նշանակությունն ու պատկերը: Աստիճանաձև խաչատուրյան հորինվածքների ենք հանդիպում՝ Դսեղի կոթողի, VIIդ. աստիճանային պատվանդանի, (Յուդղան), թևավոր խաչի (XIIIդ.) աստիճանաձև պատվանդանի, Ախթալայի Մարիամ Կյուրիկյանի խաչքարի (1188թ.), եռաստիճան խաչատուրյան տակդիրի, Մանահինի Սարգսի խաչքարի (1215թ.) երկաստիճան խաչատուրյան տակդիրի, Մանահինի

⁴ Տե՛ս Ազաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 375:

⁵ Հայկազուն Ա., Խորհրդանշանային մտածողությունը հայ ճարտարապետությունում, Եր., 2005, 175 էջ, 106 աղ.:

⁶ Մաղունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 3 - 4:

Հովհաննես քահանայի խաչքարի (1227թ.), ուղղանկյունից բլրատիպի (եռանկյունաձև) անցումով զարդարիկ խաչատակի տակդիրի, Հաղբատի գրատան միջանցքի (XII-XIIIդդ.) խաչքարի խաչատակի եռաստիճան տակդիրի, Հաղբատի մեծ գավթի խաչքարի (XIIIդ.) քառաստիճան գնդիկավոր խաչատակի տակդիրի, Քոբեքի Տերունական խաչքարի (Այգեհատի ձորում), 1291թ., խաչատակի քառանկյունաձև ճակտոնով տակդիրի, Արդվիի գերեզմանատան խաչքարերից մեկի (1581թ.) խաչատակի տաճարատիպ տակդիրի և այլ տասնյակ (ի դեպ, Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջանների, ինչպես նաև պաշտամունքային կառույցների պատերի մեջ ագուցված) խաչքարերի վրա: Այսչափ հաճախ կրկնվող մեկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, յոթ, ինը և այլ քանակի աստիճաններով հորինվածքները, ինչպես նաև քառանկյուն, տաճարատիպ, հետագայում գնդիկավոր, ապա զարդարիկ շրջանակաձև (գծված քառանկյան մեջ), բուսական (կենաց ծառի խորհրդանշանային իմաստով) պատկերների կրկնությունը խաչի (կենտրոնական, առանցքային, շեշտադիր) հորինվածքի ներքնամասում, պատահական չէր կարող լինել (նկ. 1-3):

Եթե խաչ-խաչքարերը տեղադրվում էին ի նշան հին պաշտամունքի վերացման և նոր քրիստոնեության հաղթանակի, և եթե խաչանշանն արդեն ընկալվում էր որպես քրիստոնեության խորհրդանշան, ապա խաչատակի տակդիրն էլ համապատասխանաբար պիտի խորհրդանշեր այն հին հավատքը, դրա բնորոշ, ճանաչելի խորհրդանիշը, որին որ հաղթել էր քրիստոնեությունը:

Մուրեն Սաղումյանը կարծում է, թե խաչատակի աստիճանաձև հորինվածքները Գողգոթան են խորհրդանշում, Գողգոթայի բլուրը, որտեղ խաչվեց Քրիստոսը: Նկատենք, որ Քրիստոսին խաչեցին (երկնային ամենահզոր, պայծառ, լուսատու աստղի՝ Արեգակի խորհրդանշան խաչով), և խաչը տեղադրված էր Գողգոթայի բլրի գագաթին (դեպի վեր՝ երկնային սահմանին մոտ): Գաղտնիք չէ նաև, որ քրիստոնեական բազմաթիվ նշան իմաստներ, հասկացություններ, խորհրդանշաններ ավանդվել են հեթանոսական շրջանից (խաչ, քառանկյուն, շրջանակ, կետ, աշխարհի չորս կողմ, երկիր, երկինք, կենդանակերպի նշան պատկերներ և այլն և այլն):

Մակայն հիշենք, որ մեր նախնիները սար-գագաթի վերաբերյալ ավելի վաղնջական պատկերացումներ են ունեցել: «Հին Հայկագունիները իրենց գերագույն Աստված ճանաչում էին Նոյին, որ Երկինքն է, և Արետիա (մի թե Արարատ) անվամբ նրա կնոջը՝ Երկրին, որը երկնքից բեղմնավորված, ծնել կամ գոյավորել է բոլոր Աստվածներին»⁷: Խոսքը, անշուշտ, այն Արարատի մասին է, որտեղից (ջրհեղեղից փրկված) պիտի վար իջներ Նոյի սերունդը: Այսինքն՝ Արարատը արդեն իսկ Աստծո կողմից ընտրված մարդու փրկության երկնամերձ սար-գագաթ է, փրկության տաճար:

Ըստ Համլետ Պետրոսյանի՝ սրբազան կառույցի երևան գալու առաջին ընթացակերպը (սցենարը) կապվում է հնի, հեթանոսականի կործանման և նրա տեղում նոր տիեզերակարգի ստեղծման հետ: Ըստ էության, սա նաև ծրագրային մի

⁷ Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Եր., 2002, էջ 20:

ցուցում էր, որին հետևելով՝ հետագայում Տրդատն ու Գրիգորը կործանում էին հեթանոսական մեհյանները և նրանց տեղը խաչեր կանգնեցնում⁸:

Չմոռանանք, որ հեթանոսական մեհյանները՝ որպես հորինվածքներ, նախատիպեր չէին, դրանք արդեն կառուցված էին աստիճանաձև հզոր խարիսխների վրա (օրինակ՝ Մուծածիբի տաճարը) և իրենց հորինվածքային ձևերով վերարտադրում էին իրենցից ավելի վաղ հորինվածքները՝ բլուր-տաճարները, որոնք էլ իրենց հերթին իրենց մեջ խտացրել էին մեկ այլ նախատիպի կերպարային առանձնահատկությունները (սար, գագաթ, երկիր-երկինք կապ և այլն):

Բլուր-տաճարների գոյության մասին հետաքրքիր տեղեկությունների կարելի է հանդիպել Թ. Թորամանյանի⁹, Ս. Սարգսյանի¹⁰, Ա. Քալանթարի¹¹, Խ. Մամուլեյանի¹² և այլոց մոտ: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ մինչ Արարատյան թագավորության շրջանը Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն են ունեցել բլուր-տաճար պայմանական անվանումով ճարտարապետական պաշտամունքային կառույցներ: Դրանցից շատերի ավերակները պահպանվել են մինչև օրերս, որոշ մասը մասնակի պեղվել և նկարագրվել է: Զարմանալիորեն դրանց ճարտարապետաբանական տիպաբանական տարատեսակ շղթայում իրենց տեղը չեն գտել: Բլուր-տաճարների և բլրագագաթների վրա կառուցված ամրոցների նկարագրությունը ինքնին հետաքրքիր է¹³: Ընդ որում, հարկ է նշել, որ Թ. Թորամանյանը և այլք մի շարք բլուր-տաճարներ նկարագրելիս դրանք անվանում են ամրոցներ՝ հավանաբար պարսպապատերի բազմաշերտությունը նկատի ունենալով: «Այդ ամրոցների պարիսպները, որոնք իրարից այնքան էլ մեծ տարբերություններ չունեն, կառուցված են ըստ կարելիվույն դժվարամերձ բլուրների վրա և ներկայացնում են միաշար կամ երկշար անտաշ, կոպիտ քարեր, որոնք մեծ մասամբ վիթխարի ծավալի են հասնում՝ ունենալով մինչև 4 մետր երկարություն, մեկ մետրից ավելի լայնություն ու բարձրություն, և շարված են առանց որևէ շաղախի, որ մի ամբողջ լայնությունը շատ անգամ հասնում է 5-7 մետրի¹⁴»: Կամ «Ապառաժի կտորները միանգամայն, բնականորեն, ինքնաբերաբար պայթած վիճակի մեջ դասավորված են պատերուն մեջ, եթե նույնիսկ

⁸ Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 10:

⁹ Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Եր., 1942, էջ 14-18:

¹⁰ Սարգսյան Ս., Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Եր., 2004, էջ 443:

¹¹ Քալանթար Ա., Հայաստանը քարե դարից միջնադար, Եր., 2007, էջ 198-206:

¹² Նույն տեղում, էջ 143-145:

¹³ Տե՛ս Գրիգորյան Ա., Բնապաշտական և խորհրդաբանական ընկալումների դրսևորումները Ղևոնդ Այլիշանի երկերում, Բազմավեպ, հայագիտական, բանասիրական, գրական հանդես, ՃՀԲ տարի, թիվ 1-2, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2014, 242 էջ, էջ 15-30: Գրիգորյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական նախատիպերի գուգահեռների համեմատական վերլուծությունը, հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը, միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան – Ստեփանակերտ, 2012, 228 էջ, էջ 178-179:

¹⁴ Մամուլեյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 3, Եր., 1941, էջ 35-36:

կարելի լինի շարք անվանել, քան թե շարված»¹⁵: Այս կարգի ամբողջը բաղկացած են լինում մի քանի շարք, 3-4-5, համակենտրոն պարիսպներից, որոնք շրջապատում են բլրի լանջերը և ապա գագաթի վրա վերջավորվում միջնաբերդով: Բացի այդ՝ հիշյալ ամրությունների առանձնահատուկ գիծը, որ անշուշտ ծառայում է ստրատեգիական նպատակների, այն շտապվողաձև պատաշարերն են, որոնք ձգվում են գագաթից լանջն ի վար դեպի բլրի ստորոտները:¹⁶ Կարևոր է այն հանգամանքը, որ այս «ամրոց բլուրների» տարածքում պեղումների ընթացքում ոչ մի արտիֆակտ չի հայտնաբերվել, որն ապացուցեր դրանց բնակելի կամ ռազմական կառույց-տարածք լինելու հանգամանքը: Թերևս սա է հիմք հանդիսացել Ս. Մարդանյանին ենթադրելու, որ այս հորինվածները բլուր-տաճարներ են¹⁷: Ս. Մարդարյանը բլուր-տաճարներ է համարում Արդար Դավթի, Միծեռնակաբերդի, Գառնիի, Ծաղկահովտի, Լեռնակերտի, Դաշտադեմի, Բագնայրի, Թահմազ-թափայի և այլ պաշտամունքային կառույցները (նկ. 4-5): Այս ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ այս բլուրների ստորոտներին, նրանց հարևանությամբ հայտնաբերվել են հաճախ պարսպապատեր չունեցող բնակավայրեր: Բլուր-տաճարի հորինվածքը հաջորդել է բլուր-բնակավայր հորինվածքին՝ պայմանավորված հասարակության մեջ դասերի բաժանման համակարգի առաջացումով:

Բլուր-տաճար ճարտարապետական հորինվածքի՝ որպես պաշտամունքային կառույցի նախատիպի կայացումը մինչև նրա պատկերային կամ առարկայական դրսևորումները՝ որպես մարդու մտավոր գործունեության դրսևորում և արդյունք, հստակ մեկնաբանված են Անտուան Մեյեի կողմից այսպես. հայերենը զուգահեռ երկու ձև է ստեղծել «երկնքի» և «երկրի» համար: Այս զուգահեռությունը համապատասխանում է նրան, ինչը մեզ հայտնի է հին հնդեվրոպական լեզուներում այդ երկու հասկացությունների տարածման մասին: Վեդայական երգերում երկինքը «հայրն» է, երկիրը՝ «մայրը»...¹⁸: Հեշտ է նկատել, որ այս նախնական պատկերացումները երկնքի ու երկրի, արականի ու իգականի մասին դարերի ընթացքում հասել են քրիստոնեական շրջան. Հայր Աստվածը երկնքում է, որդի Քրիստոսը համբարձվեց երկինք և նստեց հոր (Աստծո) գահի աջ կողմում, Մարիամ Աստվածածինը երկրի վրա ծնեց Քրիստոսին, Քրիստոսը հայտարարեց, որ այսուհետև ինքն է ճշմարիտ արեգակը և այլն: Արևի հնագույն խորհրդանշանը, աշխարհի չորս կողմերը լույսը (հավատ և ճշմարիտ խոսք) տարածող խաչանշան-խաչապատկերը դարձավ քրիստոնեության խորհրդանշան և՛ իբրև հաղթանակի նշան, դրվեց բլուր տաճար¹⁹ խորհրդանշանային պատկերի աստիճանավոր բլրի

¹⁵ Թորանյան Թ., Նախաքրիստոնեական հայ ճարտարապետությունը, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», Գիրք Ա և Բ, 1921-22թթ., էջ 207-225:

¹⁶ Տե՛ս Սամուելյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 35-36:

¹⁷ Մարդարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 442-445:

¹⁸ Անտուան Մեյե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակություն, Եր., 1978, էջ 229:

¹⁹ Տե՛ս Գրիգորյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական նախատիպերի զուգահեռների համեմատական վերլուծությունը, Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակու-

(զիկկուրատ) վրա՝ ավերելով հեթանոսական հավատքի տաճարը և այլն: Ինչ²⁰, որովհետև Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման վաղ շրջանում և դրանից հետո էլ շատերը դեռ դավանում էին հին հեթանոսական հավատքը: Դեռ տեսանելի և հիշվող էին այն գագաթներն ու վայրերը, որտեղ տեղադրված էին բլուր-տաճարներին փոխարինած մեհյաններն ու սրբատեղիները: Ուստի խաչքարեր կանգնեցնելը ավերած մեհյանների տեղում և այլուր՝ որպես նոր հավատքի խորհրդանշան ապացույցներ, իրենց հորինվածքներում ուղղակի թե անուղղակի պիտի ցուցեին հին հավատքի խորհրդանշանների տապալումը, որի լավագույն բնորոշիչներից մեկը կարող էր լինել սար-գագաթ, երկինքը խորհրդանշող բլուր-տաճար, զիկկուրատ հիշեցնող աստիճանաբարգաձև նշան պատկերը, որի վրա տրամաբանորեն վեր պիտի բարձրանար խաչը:

Ընդհանրապես խաչը (խաչապատկեր, խաչքար և այլն) դիտարկել որպես միայն քրիստոնեության, նոր ուսմունքի «գերագույն խորհուրդը կազմող խաչելությունը՝ որպես մեղքի հաղթահարում ու մահվան հանդեպ հաղթանակ», ինչն էլ ըստ էության ցուցում էր խաչելության (և խաչի) փրկագործական հեռանկարը»²⁰, նշանակում է չնկատել խաչի (խաչապատկերի) բազմատեսակ ու բազմաբնույթ շարունակական կիրառման փաստը արվեստի և մշակույթի բոլոր տեսակներում, Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային ժառանգության գանձարանում, քարի դարից սկսյալ մինչ քրիստոնեության ընդունումն ու տարածումը Հայաստանում:

Ընդ որում, այս անցումն առավել հստակ տեսանելի է պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետության մեջ: Եթե նախնական պաշտամունքային ծեսարարողությունը կարող էր կատարվել ուղղակի բնության մեջ (սար, գագաթ, բարձունք, քարածայր, ջուր, ծառ և այլն), ապա դարերի ընթացքում արդեն «սրբացված», առանձնացված, բնական տարածքներում անհրաժեշտ էր ձեռակերտ զոհասեղաններ կառուցել, ապա բնական բլուրների գագաթներին պարզունակ (կլոր կամ քառանկյուն հատակագծային լուծումներով) պաշտամունքային կառույցներ կանգնեցնել՝ «ամրացնելով» բլուրի լանջերը շրջանակաձև դեպի բլուրի գագաթը փոքրացող պարիսպներով²¹, հետագայում՝ տաճարները կառուցել բարձր աստիճանաձև խարիսխների վրա (օրինակ՝ Տեկորի տաճարը), իսկ արդեն քրիստոնեության տարածման վաղ շրջանում (նույն Տեկորի տաճարի օրինակով)²² միանավ կամ եռանավ պաշտամունքային սրահները «ծածկել» գմբեթներով: Այսինքն՝ նախնական հավատքի ցուցիչները դեպի երկինք էին ձգտում, հետո դրանց ձեռա-

թային ժառանգությունը, միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., 2012, էջ 178-179:

²⁰ Տե՛ս Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 19:

²¹ Տե՛ս Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, էջ 291:

²² Ակնհայտ է, որ Տեկորի՝ ինն աստիճանով պատվանդանի վրա հենված տաճարի հորինվածքային նախատիպը պետք է փնտրել բլուր-տաճարի կերպարում (բլուրի՝ զիկկուրատի) գագաթին շինված փոքրիկ պաշտամունքային կառույցի նմանությամբ: Տեկորի տաճարի հորինվածքում նկատելի է նաև, թե ինչպես սրահավոր (բազիլիկ) տիպը վերափոխվում է գմբեթավորի, այս դեպքում կարծես թմբուկ-վեղարը նույնպես կրկնում է բլուր-տաճարի նախատիպը, և ինչպես խաչքարի դեպքում այստեղ «Աստծո երկրային տունը» ևս ավարտվում է խաչանշանով:

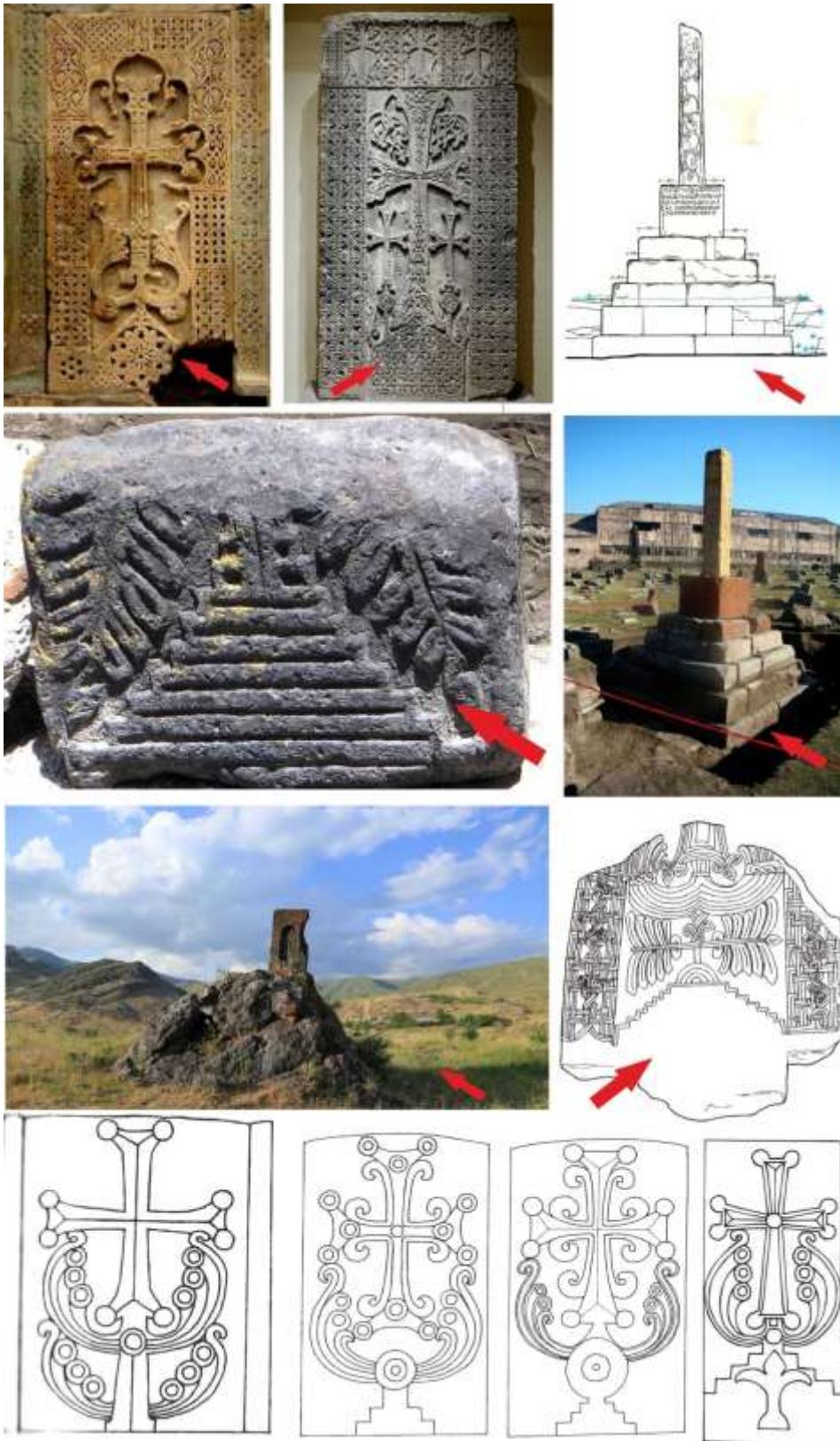
կերտ հորինվածքները աստիճանաբար «իջան» դեպի երկիր (Աստծո երկրային տուն), սակայն խարիսխների և գմբեթների (խաչի ավարտով) հորինվածքներում պահպանեցին երկրից դեպի երկինք և հակառակը՝ փոխկապակցվածության բնափիլիսոփայական և խորհրդաբանական ընկալումների նախատիպային տարբեր դրսևորումները: Ասվածից հետևում է, որ խաչատակի աստիճանաձև տակդիրը, Գողգոթան խորհրդանշելուց զատ, իր հորինվածքում խտացված կարող էր պարունակել հեթանոսական բլուր-տաճարի գոնե արտաքին բլրակոնաձև հորինվածքի արձագանքները:

Ուստի խաչքարային արվեստի՝ որպես հայ մշակութային ուրույն տեսակի, հորինվածքային ձևերի, տիպերի և նախատիպերի բազմակողմանի ուսումնասիրումն ու դրանց խորհրդաբանակ ստուգաբանությունը կօգնեն խորացնելու և լրացնելու հայ ինքնության ապացույցների անընդհատելի գիտատեսական հիմնավորումների տեսական շղթան: Քանզի «միտքը երբեք հոժար չէ հրաժարվել իմանալ այն, ինչ որ կարող է իմանալ իր նախնիների և հին հայրերի գիտեցածից»²³:

Նկ. 1

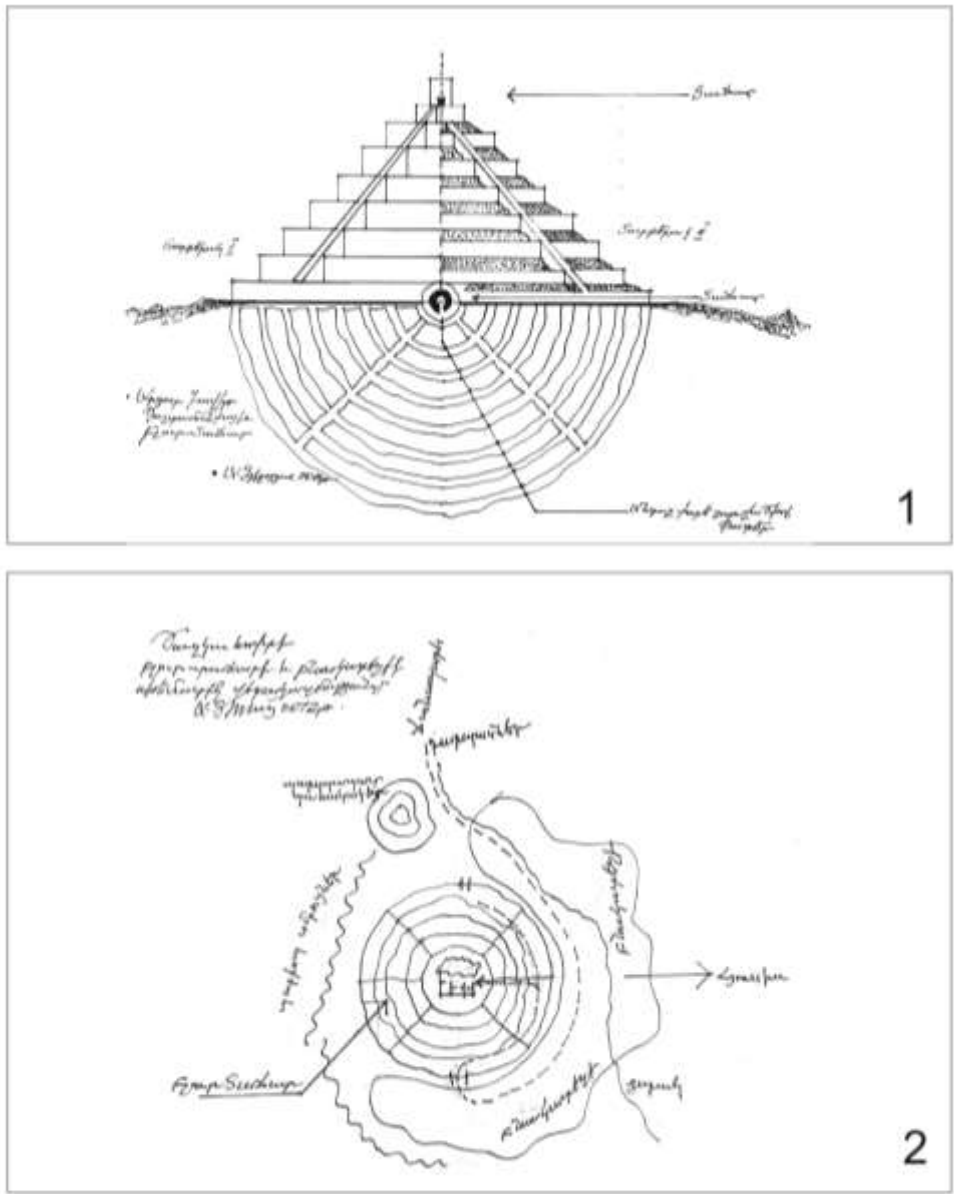
²³ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 9.

Նկ. 2

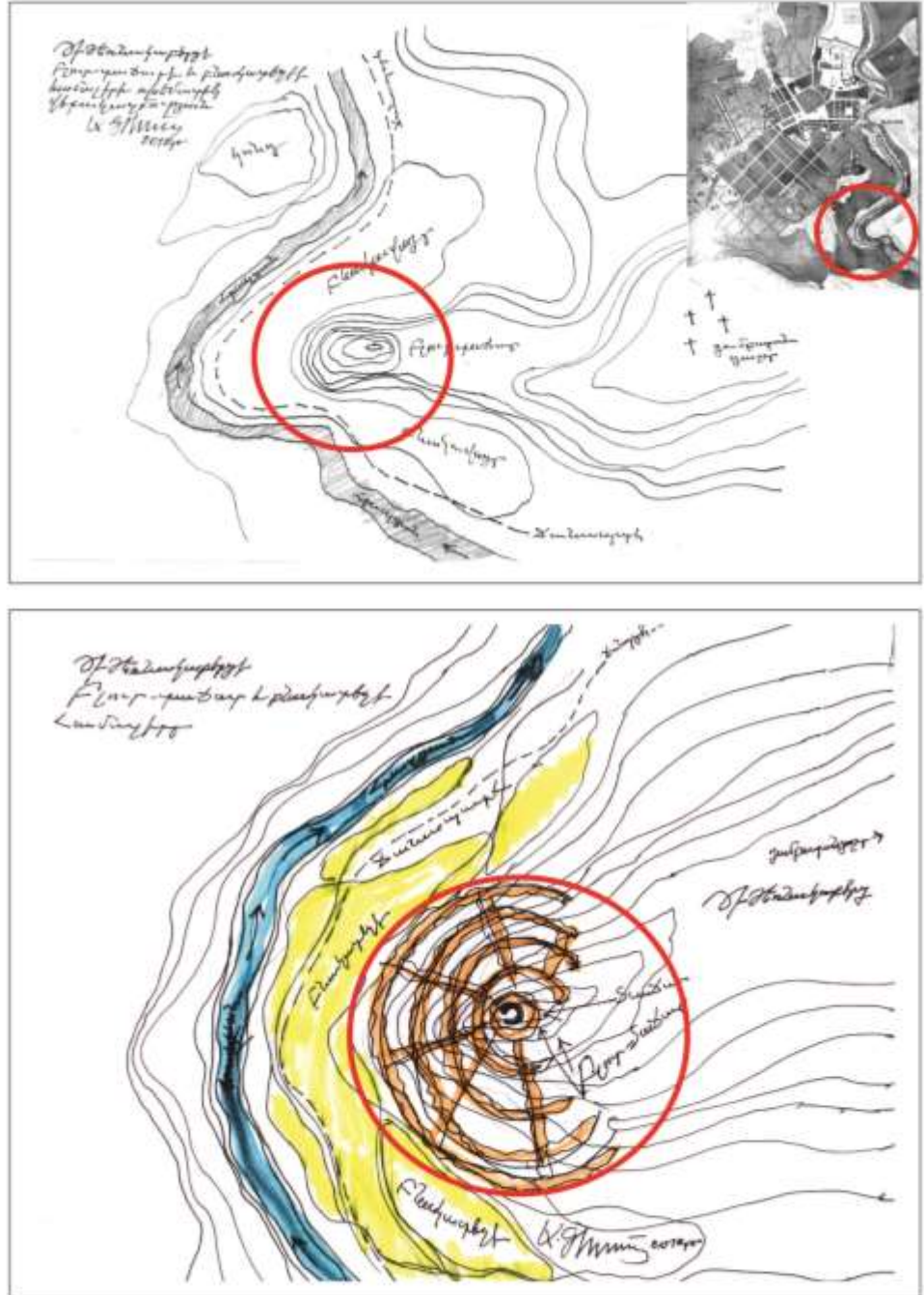

Նկ. 3 Տաճարի մանրակերտ (բլուր-տաճարի վերնամասում)

1. Արդար Դավիթ պաշտամունքային բլուր-տաճարի վերակազմությունը, ըստ Աշ. Գրիգորյանի
 2. Ծաղկաձողի բլուր-տաճարի և բնակատեղիի սխեմատիկ վերակազմությունը, ըստ Աշ. Գրիգորյանի

Նկ. 4

Միժեռակաբերդի բլուր-տաճար և բնակատեղի համալիրի սխեմատիկ վերակազմությունը, ըստ Աշ. Գրիգորյանի

Նկ. 5

**СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТУПЕНЧАТЫХ ОСНОВАНИЙ
КРЕСТА В КОМПОЗИЦИЯХ ХАЧКАРОВ В КОНТЕКСТЕ
НАТУРФИЛОСОФСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ЗЕМЛЯ-НЕБО**

___ *Резюме* ___

___ *А. Айказун-Григорян* ___

В статье рассмотрены вопросы типологической взаимосвязи ступенчатых оснований креста в композициях хачкаров с распространёнными в армянской культуре древнейшими культовыми сооружениями – храмами-холмами, в качестве логического продолжения натурфилософских представлений о человеке-земле-небе и композиционных форм переходов от их символических прототипов к типам.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Գրիգորյան Աշոտ Հայկազի - ճարտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ճարտարապետության
ազգային թանգարան-ինստիտուտ, E-mail: ashothaykazun@gmail.com*